

ساختار برهان و شرایط یقین

ماجد فخری
ترجمه سید مسعود اسماعیلی

فارابی افزون بر ایساغوجی فرفور یوس و دو کتاب خطابه و شعر ارسطو، شروح متعددی بر کتاب‌های منطقی شش‌گانه ارسطو نوشته است که برخی از آنها در سه دهه اخیر منتشر شده و برخی هنوز به زیور طبع آراسته نشده و یا کسی از آنها آگاهی نیافته است. ویژگی تمامی این نوشته‌های منطقی آن است که فارابی به طور کامل به شیوه ارسطویی وفادار نیست. او هر چه را شایسته بداند، توضیح می‌دهد. بویژه در مجموعه‌ها و گزیده‌هایش. برخی از آثار منطقی را به انگیزه مقدمه‌ای بر منطق ارسطویی نگاشته که خوشبختانه شماری از آنها به زیور طبع آراسته شده، مانند: الألفاظ المستعملة، رسالة صدر بها کتابه فی المنطق، فصول تشتمل علی جمیع ما یضطرّ الی معرفته من أراد الشروع فی صناعة المنطق [= الفصول الخمسة] و کتاب ایساغوجی - یعنی مدخل یا مقدمه - آثار یاد شده حاکی از آن است که او در تحلیل مفاهیم منطقی و استخراج آنها در میان آثار منطقی متوسط عربی بی‌نظیر است. خوشبختانه با انتشار دو کتاب البرهان و شرایط الیقین در سال ۱۹۸۷ از سوی دارالمشرق بیروت، تمامی آثار منطقی فارابی در دسترس پژوهشگران قرار گرفت.

کتاب البرهان ارسطو

کتاب برهان ارسطو، جزء دوم تحلیلاتی است که در منابع عربی از آن با عناوینی چون انالوطیقای ثانی، انالوطیقای آخر و ابودیقطیقای یاد می‌شود. او در این اثر به دنبال قوی‌ترین گونه‌های قیاس منطقی و مقومات آنهاست که برهان (apodeixis) می‌خواندش؛ و در پی آن چستی معرفت علمی یا یقین و شرایطش را تبیین می‌کند. کهن‌ترین منبعی که به کتاب برهان اشاره کرده الفهرست ابن‌ندیم (در گذشته ۳۸۵ هـ ق) است. او ترجمه‌ها و شروح این کتاب را نیز این گونه معرفی کرده است: «حنین بن اسحاق بخش‌هایی از آن را به سریانی ترجمه کرده، سپس فرزندش اسحاق تمامی را به سریانی برگردانده و ابوبشر متی متن اسحاق را به عربی ترجمه کرده است.

اما شارحان:

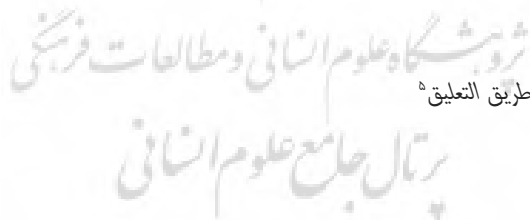
- تامسطیوس شرح کاملی بر آن نوشته.
- اسکندر افرویدیسی نیز آن را شرح کرده، اما متأسفانه این شرح اکنون در اختیار نیست.
- یحیی نحوی
- ابو یحیی مروزی
- ابو بشر متی
- فارابی
- کندی.^۱

مورخان بعدی چون قفطی در اخبار الحکماء و ابن‌ابی‌اصیبیه در عیون الانباء نیز به گفته ابن‌ندیم استناد کرده‌اند. شواهد تاریخی بسیاری نیز آن را تأیید می‌کند. عبارتهایی که در ترجمه عربی کتاب البرهان - که عبدالرحمن ضمن مجموعه منطقی ارسطو در سال ۱۹۴۹ منتشر کرده - آمده هم مؤید این ادعاست. در مقدمه ترجمه پس از «بسم الله الرحمن الرحیم» آمده است: «ابوبشر متی بن یونس قناتی کتاب انالوطیقای اواخر را که به برهان ارسطو اشتها دارد، از روی ترجمه سریانی اسحاق بن حنین به عربی برگردانده است.»^۲ منابع کتاب‌شناسی قدیمی ترجمه‌ای از کتاب البرهان را به عبدالله بن مقفع (در گذشته ۱۴۰ ق / ۷۵۷ م) یا پسرش نسبت داده‌اند که نسخه‌ای از آن در دانشگاه قدیس یوسف بیروت به شماره ۳۳۸ نگهداری می‌شود. علیرغم شبهاتی که درباره این ترجمه وجود دارد، به دلیل برخی شواهد تاریخی نمی‌توان به راحتی از کنار آن گذشت. به عنوان مثال ابن‌ندیم هنگام یاد کرد از کتاب‌های منطقی کندی (در گذشته حوالی ۲۵۰ ق / ۸۶۶ م) به رساله مختصر منطقی در برهان اشاره می‌کند و وقتی از ابودیقیطقا سخن می‌گوید، شرح کتاب البرهان را به او نسبت می‌دهد.^۳ از حیث تاریخی محال است که کندی در دو نوشته یاد شده به ترجمه متی که در سال ۳۲۸ ق / ۹۴۰ م در گذشته استناد کرده باشد. به طور یقین می‌بایست به ترجمه‌ای قدیمی‌تر تکیه کرده باشد که احتمال می‌دهیم همان ترجمه ابن‌مقفع باشد.

ابن‌ندیم با استناد به فهرست کتاب‌های ابوبکر رازی (در گذشته حوالی ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م) اثری در برهان را به او نسبت می‌دهد که دارای دو مقاله است.^۴ مقاله اول حاوی ۱۷ فصل و مقاله دوم شامل ۱۲ فصل است. بعید نیست که این کتاب تلخیص و گزیده‌ای از انالوطیقای ثانی باشد. چه او اثر دیگری در باب انالوطیقای اول نیز دارد با نام کتاب جمل معانی انالوطیقا الاولى الی تمام القیاسات الحملیة.

فارابی و البرهان

منابع کهن کتاب‌شناسی کتاب‌های منطقی زیر را که در باره برهان به معنای ارسطویی آن است به فارابی نسبت داده‌اند:

- کتاب البرهان
- شرح کتاب البرهان لارسطوطالیس علی طریق التعلیق^۵
- کتاب شرائط البرهان
- کتاب شرائط الیقین
- کتاب شرح البرهان لارسطوطالیس

از میان عناوین یاد شده، کتاب اول یعنی اثر حاضر که برای نخستین بار به صورت کامل چاپ می‌شود، هیچ اختلافی در باره آن نیست و همان گونه که گفتیم به طور قطع از آن فارابی است.

عنوان چهارم نیز که به کوشش تورکیر برای نخستین بار در سال ۱۹۶۴ منتشر شد و ما آن را دوباره تصحیح و در اثر حاضر آوردیم، بی‌تردید از آثار فارابی است.

اما سخن گفتن درباره هویت و مباحث سه عنوان دیگر آسان نیست.

دومی به شرح کامل کتاب البرهان به شیوه‌ای که فارابی در شرح کتاب العبارة به کار گرفته اشاره دارد. مشهور است که ابن‌رشد در شروح و تفاسیر بزرگی که بر امهات کتاب‌های ارسطو نوشته، از او پیروی کرده است.

عنوان پنجم با شرح بزرگی که ابن‌ندیم در جای دیگر از الفهرست بدان اشاره کرده تفاوت ندارد.^۶

عنوان سوم شاید تحریفی از عنوان کتاب شرائط الیقین باشد که ابن‌ابی‌اصیبیه را نیز به اشتباه انداخته است. مباحث تورکیر نیز در مقدمه اش بر همین باور است.

بنابر این امروزه آنچه در اختیار ماست، همین دو کتاب یاد شده - یعنی کتاب البرهان و کتاب شرائط الیقین - است.

ویرگی تمامی این
نوشته‌های منطقی
آن است که
فارابی به طور کامل
به شیوه ارسطویی
وفادار نیست.

فارابی
افزون بر
ایساغوجی فروریوس
و دو کتاب
خطابه و شعر ارسطو،
شروح متعددی
بر کتابهای منطقی
شش گانه ارسطو
نوشته است که
برخی از آنها
در سه دهه اخیر
منتشر شده و برخی
هنوز به زیور طبع
آراسته نشده
و یا کسی از آنها
آگاهی نیافته
است.

مباحث تورکیر شرائطالیقین را بر اساس دو نسخه کتابخانه اسعد افندی به شماره ۱۹۱۸ و کتابخانه ملی پاریس به شماره ۱۰۰۸ - که به زبان عبری است - تصحیح و به زبان ترکی ترجمه کرده است. او جزء نخست کتاب البرهان را نیز بر اساس نسخه‌های کتابخانه‌های حمیدیه به شماره ۸۱۲، فیض‌الله افندی به شماره ۱۸۸۲ و امانت به شماره ۱۷۳۰ تصحیح و بدان افزوده است. این چاپ چند کاستی دارد:
- تنها شامل برخی از صفحات کتاب البرهان است.
- بد خوانی‌هایی دارد.
- از برترین و کامل‌ترین نسخ - یعنی نسخه کتابخانه براتیسلاوا - استفاده نکرده است.

تعلیقات ابن باجه

ابوبکر بن صافع، معروف به ابن باجه (در گذشته ۵۳۳ ق / ۱۱۳۸ م) بر تمامی جوانب عقلی، خلقی، سیاسی و منطقی فارابی احاطه داشت و از میان فلاسفه شرق به هیچ کس جز او استناد نمی‌کرد. او آثار فارابی را در اندلس رواج داد و پرچم فلسفه فارابی را بر افراشت.

بهترین دلیل بر احاطه او بر اندیشه‌های فارابی، تعلیقات فراوان او بر نوشته‌های منطقی فارابی است که ما پیش از این در مجله الابحاث بیروت بخش‌هایی از آنها را منتشر کردیم. اینک ما بقی آنهایی را که به کتاب البرهان ارتباط دارد، منتشر می‌کنیم. خالی از فایده نخواهد بود که بر اساس دو نسخه منحصر کتابخانه آکسفورد، به تاریخ ۵۴۷ ق / ۱۱۵۲ م به شماره ۲۰۹ و کتابخانه اسکوریال به تاریخ ۶۶۷ ق / ۱۲۶۹ م به شماره ۶۱۲ به برخی از رسائلی که این تعلیقات مبتنی بر آنهاست، اشاره داشته باشیم:

- تعالیق علی المدخل و الفصول
- فی الفصول الخمسة
- غرضه فی ایساغوجی
- الارتیاض علی کتاب المقولات
- فی لواحق المقولات
- غرض ابي نصر فی کتاب باری ارمیناس
- کلام علی کتاب العبارة
- تعالیق علی کتاب ابي نصر فی القیاس
- ارتیاض فی کتاب التحلیل
- تعالیق علی اول کتاب البرهان
- فی کتاب البرهان

تعلیقات ابن باجه بر کتاب البرهان فارابی بیشتر متوجه بخش‌های نخستین آن است. او به شیوه روشنی ملتزم نیست. از این رو عبارتش خالی از تشویش و تداخل و تکرار نیست. ما در اینجا تنها به نشر آنچه در دو صفحه ۷۲ و ۹۰ نسخه اسکوریال آمده بسنده می‌کنیم. چه ارتباط مستقیم با تعریف فارابی از تصور و تصدیق، شرایط یقین، چستی برهان و گونه‌هایش دارد. این عبارت‌ها را با متن دست‌نوشته آکسفورد مقابله کردیم، به نصف آن نمی‌رسد.

ساختار کتاب البرهان

دست‌نوشته‌هایی که ما بدان‌ها مراجعه کردیم، به ابواب کتاب اشاره نکرده‌اند، جز دو نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی و کرمان که در آغاز به فصل‌های پنج‌گانه به شکل ذیر تصریح دارند:

- فصل اول: فی صدر الکتاب
 - فصل دوم: فی أصناف البراهین
 - فصل سوم: فی أصناف الحدود
 - فصل چهارم: فی کیفیت استعمال الحدود و البراهین فی الصناعات النظرية
 - فصل پنجم: فی أصناف المخاطبات
- با این وجود برای تسهیل در استفاده مخاطبان از مطالب کتاب عنوان‌های فرعی را در داخل دو قلاب افزودیم.

تعلیقات ابن‌باجه بر کتاب البرهان فارابی بیشتر
متوجه بخش‌های نخستین آن است.
او به شیوه روشنی‌ملتزم نیست.
از این رو عباراتش خالی از تشویش و
تداخل و تکرار نیست.

منابع

- ابن ابی‌اصیبغه، احمد بن القاسم، عیون الانباء فی اخبار الاطباء، بیروت، ۱۹۶۵م.
- ابن ندیم، محمد بن اسحق، الفهرست، قاهره.
- همو، الالفاظ المستعمله فی المنطق، ترجمه محسن مهدی، بیروت، ۱۹۶۸م.
- همو، شرح کتاب ارسطوطالیس فی العبارة، ترجمه ولهم کوشش، وستانی مارو، بیروت، ۱۹۶۰م.
- فارابی، ابونصر، المنطق عندالفارابی، ترجمه رفیع العجم، دارالمشرق، بیروت، ۱۹۸۵م.
- ابن‌باجه، ابوبکر بن صایغ، تعالیق ابن‌باجه علی کتاب ایساغوجی للفارابی، تحقیق ماجد فخری، الابحاث، ش ۳۳، بیروت، ۱۹۷۰م، ص ۳۳-۵۲.
- همان، الابحاث، ش ۲۴، بیروت، ۱۹۷۱م، ص ۳۷-۵۴.
- همان، الابحاث، ش ۲۷، بیروت، ۱۹۷۸م، ص ۲۳-۴۲.
- ابن‌سینا، ابوعلی حسین، البرهان من کتاب الشفاء حقه و قدم له عبدالرحمن بدوی، قاهره، ۱۹۵۴م.
- ارسطوطالیس، انوطیقا الاواخر، و هوالمعروف بکتاب البرهان، منطق ارسطو، الجزء الثاني، ۱۹۴۷م.
- Ed. M.Dunlop, Al-Farabi's Eisagoge, The Islamic Quarterly (London), 1956, 117-38.
- Ed. M.Dunlop, Al-Farabi's Introductory Risalah on login, The Islamic Quarterly (London), 1957, 224-35.
- Ed. M.Dunlop, Al-Farabi's Introductory Section on login, The Islamic Quarterly (London), 1955, 264-82.
- Mubahat Turker, Farabi'nin Sera'it Ul-yakin'I, Ankara, 1964.

پی‌نوشت‌ها

۱. الفهرست، چاپ قاهره، صص ۳۶۳ - ۳۶۲.
۲. نگر: منطق ارسطو، چاپ قاهره، ۱۹۴۹م، ج ۲، ص ۳۰۹.
۳. الفهرست، صص ۳۷۲، ۳۸۲.
۴. همان، ص ۴۳۰.
۵. عیون الانباء، چاپ بیروت، ۱۹۶۵م، ص ۶۰۸.
۶. نگر: الفهرست، ص ۳۸۲.

